

पर्यायी राजकारण ?

नव्हे, राजकारणाला पर्याय

पराग चोळकर

आजच्या व्यवस्थेत लोकांना फारसे स्थान नाही, गरीब-दलित-पीडितांचा आवाज ऐकला जात नाही, लोकद्रोही निर्णय घेतले जातात आणि राबवले जातात. आणि हे विकासाच्या नावावर केले जाते. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक विकास असे समीकरण केले जाते, आणि आर्थिक विकासाची केवळ उत्पादनवाढीशी सांगड घातली जाते. 'गरजा'ची अमर्याद, कृत्रिम वाढ करून, त्या पुऱ्या करण्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे अमर्याद आणि अविवेकी शोषण करून तिचा व्हास केला जातो. त्यातून उभे राहणारे पर्यावरणीय प्रश्न, समुदायांचे विस्थापन आणि उद्ध्वस्त होणे, विषमतेत वाढ, आणि अशा अनंत समस्यांकडे लक्ष दिले जात नाही. हे बदलायचे असेल तर विकासाची व्याख्या बदलण्याची, विकासाच्या वेगळ्या मॉडेलला आकार देण्याची गरज आहे. - हा विचार-प्रवाह शिष्टमान्य किंवा लोकमान्य नसला तरी परिवर्तनवाद्यांमध्ये स्थूलमानाने मान्य आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

विकासाचे नवे मॉडेल उभे करायचे असेल तर राजकीय निर्णयप्रक्रियेवर प्रभाव पाडला पाहिजे, हा तर्कही ओघानेच येतो. यातूनच पर्यायी राजकारणाची गोष्ट केली जाते. पर्यायी राजकारणाची गोष्ट तशी आजच केली जात आहे असे नाही. लोकांच्या समस्या घेऊन लढणारे, लोकशाहीच्या प्रकट विकृतींमुळे चिंतित झालेले, तिला 'खऱ्या' लोकशाहीत परिवर्तित करू इच्छिणारे कुठल्या-ना-कुठल्या प्रकारच्या पर्यायी राजकारणाचा विचार करीत आले आहेत आणि त्याबाबत प्रयोगही करीत आले आहेत.

*

प्रस्थापित राजकीय पक्षांमध्ये शिरून निर्णय-प्रक्रिया प्रभावित करण्याचा प्रयत्न, हा एक मार्ग. आजही या मार्गाचे काहीना आकर्षण आहे. पण याबाबत भ्रम बाळगण्यास फारसा अवसर राहिलेला नाही. आजचे सगळे प्रस्थापित राजकीय पक्ष विकासाच्या प्रस्थापित मॉडेलची पाठराखण आणि पुरस्कार करीत असताना दिसतात. हा केवळ योगायोग नाही. या मॉडेलवर काही मुद्द्यांबाबत टीका करणारे पक्षही सत्तेपासून दूर असतानाच टीकाकार असतात, सत्ता जवळ आल्यावर त्यांची भूमिका बदलते, हा निरपवाद अनुभव आहे. वानगीदाखल, भारतीय जनता पक्षाची एनरॉनबद्दलची भूमिका हे एक उदाहरण पुरेसे ठरावे. प्रस्थापित राजकीय पक्ष संघटित टोळ्यांसारखे बनलेले आहेत. विचारधारांशी त्यांचे काही देणेघेणे राहिलेले नाही. आज वेगवेगळ्या राज्यांत वेगवेगळ्या पक्षांची/युतींची सरकारे आहेत, आणि ती सगळी सारख्याच उत्साहाने विकासाची प्रचलित धोरणे राबवत आहेत. कोणत्याही प्रस्थापित राजकीय पक्षात कोणतेही मूलभूत परिवर्तन करण्याची इच्छा नाही आणि तशी त्याच्यात क्षमताही नाही. त्यात शिरून एखादी जुजबी गोष्ट फार तर करवून घेता येईल. त्यात कोऑप्ट होण्याचा धोकाही फार मोठा आहे.

दुसरा मार्ग आहे, आपला स्वतंत्र राजकीय पक्ष काढण्याचा. शेतकरी आंदोलन हे आपल्यासमोरचे सर्वांत ठळक उदाहरण आहे. त्याची काय गती झाली हे आपण पाहिले आहे. एवढा प्रचंड जनाधार असलेली आंदोलने स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात फारशी सापडणार नाहीत. विशेषतः ग्रामीण महाराष्ट्र या आंदोलनाने घुसळून काढला. एकामागून एक यश त्याच्या पदरात पडत गेले. असे हे आंदोलन जेव्हा राजकीय पक्ष बनले तेव्हा त्याचा दारुण पराभव झाला. असामान्य बुद्धिमत्ता आणि संघटन-कौशल्य असलेले शेतकरी संघटनेचे प्रणेते शरद जोशी निवडणुकीच्या रिंगणात नुसते पराभूतच झाले नाहीत, तर त्यांचे डिपॉझिटही जप्त झाले. हा केवळ योगायोग नव्हता. आजच्या राजकारणाच्या चौकटीत असे होणेच अपरिहार्य होते. युरोपमध्ये पर्यावरणवाद्यांनी हाच प्रयोग केला. ग्रीन पार्टीला थोडेफार यशही मिळाले. परंतु ते अल्पजीवी ठरले. राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहाला प्रभावित करण्यात तर ग्रीन पार्टी पूर्णपणे अपयशी ठरली. या अनुभवावरून पार्टीच्या नेत्या पेट्रा केली यांनी शेवटी निष्कर्ष काढला : "हिंसेच्या शक्तीच्या परिवर्तनाचा प्रयत्न करताना त्यांची साथसंगत धरता येणार नाही. सत्ता ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न

आपल्याला फशी पाडेल. ग्रीन पार्टीने एक अहिंसक, सर्जनशील, विकेंद्रित आणि शांतिवादी चळवळच राहिले पाहिजे.”
(साम्ययोग, १६.३.८९)

तिसरा मार्ग आहे, लोकांनी आपले उमेदवार उभे करावे असा प्रयत्न करण्याचा. सर्वोदय आंदोलनातील काही मंडळी अनेक दिवसांपासून अशा प्रयत्नात आहेत. मतदार परिषदा स्थापन व्हाव्या, त्यांनी आपले उमेदवार उभे करावे, ते सहजच निवडून येतील आणि लोकांना जबाबदार असल्यामुळे लोकांची बाजू विधिमंडळात प्रामाणिकपणे मांडतील व त्यातून निर्णय-प्रक्रियेवर प्रभाव पडेल, अशी ही कल्पना. तथाकथित लोक-उमेदवाराचा हा प्रयोग कधी सफल झालेला नाही. १९९० मध्ये बिहारमध्ये चार विधानसभा-क्षेत्रांत ‘लोक-उमेदवार’ उभे करण्याचा प्रयत्न झाला. त्या अनुभवाबद्दल या प्रयोगाचे खंदे पुरस्कर्ते प्रा. ठाकुरदास बंग यांनी लिहिलेल्या लेखात जी तथ्ये नोंदवली, ती डोळे उघडणारी आहेत. मतदार परिषदा नीट बनल्या नाहीत, त्यांत लोकांचा फारसा सहभाग राहिला नाही, त्या सर्वसमावेशक झाल्या नाहीत, ‘लोक-उमेदवार’ निवडताना जातीय समीकरणाचा विचार करावा लागला, निवडणुकीत गैरप्रकार करण्याबाबत मतदार परिषद किंवा ‘लोक-उमेदवारा’ला दिक्कत वाटली नाही - हे सगळे प्रा. बंग यांनी सत्यनिष्ठापूर्वक लिहिले आहे (साम्ययोग १.४.९०). हे सगळे ‘लोक-उमेदवार’ साफ पराभूत झाले. गेल्या निवडणुकीत वर्ध्यांच्या ‘लोक-उमेदवारा’ला जेमतेम चारशे मते मिळाली याची आठवण ताजीच आहे.

निवडक क्षेत्रांत ही दशा, तर बाकी क्षेत्रांत काय होऊ शकेल ? यातून हेही दिसते की प्रस्थापित राजकारणाचे अद्यापही लोकांना आकर्षण आहे. दुसरी गोष्ट ही की त्यात उतरायचे तर त्यातले सगळे गैरप्रकार कमी-जास्त प्रमाणात करणे भाग पडते - अर्थात् निवडून यावयाचे असेल तर; केवळ प्रतीकात्मक उमेदवारी असेल तर गोष्ट वेगळी. राजकारणाच्या आखाड्यात त्याच्या शर्तीवर, त्याच्या नियमांनुसार उतरावे लागते.

संघटन, पूर्वतयारी चांगली असली तरी अशा प्रयोगांत क्वचितच यश येताना दिसते. आणि थोडेफार असे उमेदवार निवडूनही आले तरी काय होणार ?

आजची लोकशाही हे खऱ्या अर्थाने लोकराज्य नाही, हे स्पष्ट होऊन चुकले आहे. लोकांना फक्त मतदान करण्याचा अधिकार आहे, म्हणजेच त्यांना शासक निवडण्याचा अधिकार आहे, असे मानले जाते. लोकशाही ही प्रतिनिधिशाही आहे अशी टीका केली जाते. हे तरी खरे आहे काय ? सत्तारूढ पक्षाच्या प्रतिनिधींना पंतप्रधान/मुख्यमंत्री निवडण्याचा अधिकार असतो असे फार तर म्हणता येईल. बाकी प्रतिनिधींना कोणता अधिकार असतो ? पक्षश्रेष्ठी सांगतील तेव्हा हात वर करणे, आणि फार तर प्रश्न विचारणे. कोणते प्रश्न पटलावर घ्यायचे हे सभापती ठरवणार. त्यांची उत्तरे कशी द्यायची हे नोकरशाही ठरवणार. उत्तरे समाधानकारक वाटली नाहीत तर गोंधळ करणे, एवढेच हे प्रतिनिधी करू शकतात. अर्थात् निवडणुकीचा खर्च व्याजासकट वसूल करण्याचा आणि ‘आपल्या’ लोकांचे ‘भले’ करण्याचा ‘अधिकार’ही त्यांना असतोच !

प्रतिनिधी वेगळ्या कल्पना घेऊन गेले असले तरी झपाट्याने को-ऑप्ट होतात; जे को-ऑप्ट होत नाहीत, ते असहायता आणि अगतिकतेच्या अनुभवातून निराश होतात किंवा विधिमंडळाच्या कैदेतून आपली मुक्तता करून घेतात. त्या यंत्राचे भाग बनून काही करता येत नाही, असेच त्यांच्या लक्षात येते.

हे असे कां होते ?

*

कारण, चूक मुळातच आहे. प्रचलित लोकशाही राजकारणात, त्याच्या चौकटीत, त्याच्या अटीवर सहभागी होऊन निर्णय-प्रक्रिया प्रभावित करू पाहण्याचा प्रयत्न वांझ सिद्ध होणे अपरिहार्य आहे. आजची लोकशाही आणि तिच्यांतर्गत होणारे राजकारण यांचे स्वरूप आणि स्वभाव यांच्या आकलनातच कुठेतरी गफलत होते आहे.

पर्यायी विकासासाठी आपल्याला पर्यायी राजकारण हवे आहे, असे गृहीत धरू. पर्यायी विकास कसा असेल ? त्याच्या तपशीलात येथे जाता येणार नाही. थोडक्यात असे म्हणता येईल की त्यात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण न होता दोहन होईल. तिची जोपासना आणि संवर्धन केले जाईल. तिच्या आधारे सर्व हातांना मानवीय काम दिले जाईल. आणि त्यातून सर्वांच्या किमान भौतिक गरजांची पूर्ती तर होईलच, त्यांच्या नैतिक व सांस्कृतिक विकासाचा मार्गही प्रशस्त होईल.

पर्यायी विकासाला अनुरूप सामाजिक रचना कशी असेल ? तिच्यात समता, न्याय, बंधुता, प्रेम, सहकार्य ही मूल्ये रुजलेली असतील. उतरंडीसारखे उच्च-नीचतेचे आर्थिक-राजकीय-सामाजिक-सांस्कृतिक संबंध नसतील, म्हणून दमन-शोषण नसेल. एकरसता आणि शांती असेल. अशा समाजात सर्वांच्या शक्तींच्या सुसंवादी संयोजनातून चिरंतन विकासाची यात्रा पुढे जाईल.

गांधींनी अशा समाजाला 'अहिंसक' म्हटले. 'अहिंसक' शब्द कोणाला आवडेल-न आवडेल; परंतु परिवर्तनवाद्यांसमोर आदर्श समाजाचे जे चित्र असते, ते स्थूलमानाने वरीलप्रमाणे असते असे म्हणता येईल.

असा समाज शोषणमुक्त असण्याबरोबर शासनमुक्त, किमान शासन-निरपेक्ष, असेल याबाबत मात्र एकवाक्यता नाही. मार्क्सवाद्यांनी राज्य विरून जाण्याची गोष्ट जरूर केली, परंतु प्रत्यक्षात त्यांची कृती उलटीच राहिली. राज्य 'लोण्याच्या गोळ्यासारखे वितळण्या'ऐवजी 'ट्रॉट्स्कीच्या डोक्यावर हाणलेल्या हातोड्यासारखे टणक' बनले. परिणामी तेथे शोषणमुक्तीही साधली गेली नाही आणि शेवटी सगळा डावच उधळला गेला हा इतिहास आहे.

*

पर्यायी विकास आजच्या चौकटीत शक्य नाही. थातुरमातुर बदल तेवढे होऊ शकतील. पर्यायी विकासासाठी पर्यायी रचना हवी. तिचे मूल्याधार कोणते राहतील याचा उल्लेख केलाच आहे. परंतु तिचे स्वरूप कसे असेल ?

गांधींनी म्हटले, "अहिंसेवर आधारलेला समाज खेड्यांत वसलेले समूह मिळूनच बनलेला असू शकतो. स्वयंस्फूर्त सहकार्य ही त्यात शांतिमय आणि गरिमामय जीवनाची अट असेल." (हरिजन, १३.१.४०)

कम्युनिटी - समुदाय - ही अशा समाजाची आधारशिला, त्याचा प्राथमिक घटक असेल, हे आता वाढत्या प्रमाणात जाणवू लागले आहे. लोकशाहीत व्यक्ती समाजाचा, राज्यव्यवस्थेचा प्राथमिक घटक असते. याचे परिणाम आज आपण पाहतो आहोत. याची बरीच चर्चा झाली आहे, होत आहे. विस्तारभयान्तव या लेखात या मुद्द्याच्या तपशीलात जाता येणार नाही. एवढेच नोंदवता येईल की वाळूच्या कणांसारख्या व्यक्तींचा समाज राज्ययंत्राचा मुकाबला करू शकत नाही, त्याला वाकवू शकत नाही. आज लोकशाहीत सत्तेचे केंद्रीकरण झाले आहे. सामान्य जनता - मतदार - शक्तिहीन आहे. सत्ता वेगळ्याच शक्तींच्या हाती गेली आहे. हा योगायोग नाही. ही विकृतीही नाही. असे होणे अटळ आहे.

माणसाचा त्याच्या नियतीवर ताबा हवा असेल तर गोष्टी त्याच्या कव्हातल्या असाव्यात, त्याच्या मर्यादितल्या असाव्यात, त्याच्या अनुरूप आकाराच्या असाव्यात. हे समुदायातच शक्य आहे. समुदायातच लोक आपल्या व्यवस्थेला आकार देऊ शकतात, तिचे संचालन करू शकतात. हे तर्कसंगत आहे, स्वाभाविक आहे, इष्टही आहे. इतिहासाचा दाखलाही हाच आहे.

गाव असा समुदाय आहे. तो सेंद्रिय समुदाय आहे. तो अस्तित्वातच आहे; तो नव्याने बनवण्याची गरज नाही. आज गाव तुटलेले आहे, निःशक्त आणि निःसत्त्व झालेले आहे, अनेक विकृतींचा बुजबुजाट तेथे आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. पण यातून मार्ग काढता येऊ शकतो. गावाचे 'गावपण' अजून शिल्लक आहे. त्या आधारावर गावाला एक स्वाश्रयी, स्वयंपूर्ण समुदाय बनवले जाऊ शकते, ही गांधींची भूमिका होती. यातूनच त्यांनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. विनोबांनी तिच्यात तपशील भरला. तपशीलाबाबत शंका-मतभेद असले तरी जगभरचे परिवर्तनवादी, जन-आंदोलने या भूमिकेकडे आकृष्ट होताना दिसत आहेत. आदिवासी भागात 'मावा नाटे मावा राज'ची भाषा बोलली जात आहे. नर्मदा बचाओ आंदोलनही 'आमच्या गावात आमचे राज्य'ची गोष्ट करीत आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण-संवर्धन गाव-समुदायच करू शकतात या निष्कर्षाला पर्यावरणवादी येत आहेत. (पहा - अनिल अगरवाल आणि सुनीता नारायण यांचे 'द्विरीवी सीशशप ळश्ररसशी' किंवा 'हिरव्या खेड्यांचा देश'.)

गाव प्राथमिक घटक असलेली राज्यव्यवस्था कशी राहिल ? गांधींनी या संदर्भात समुद्रातील वर्तुळाकार तरंगांसारख्या व्यवस्थेची कल्पना मांडली.

*

राज्यतंत्र इतिहासातील एका प्रक्रियेतून आकाराला आले आहे. लोकांच्या मनोविकारांच्या मुक्त प्रकटीकरणाला आळा बसावा म्हणून राजसत्ता निर्माण झाली, अशा आशयाच्या पुराणकथा आहेत. लोक आपली व्यवस्था पाहण्यात असफल ठरले,

म्हणून राज्यसत्तेला वैधता मिळाली. थॉमस पेनने म्हटले होते - “राज्यसत्ता वस्त्राप्रमाणे आपल्या हरवलेल्या निरागसतेचे चिन्ह आहे.” ही निरागसता पुन्हा परत आणणे हेच परिवर्तनवाद्यांचे मिशन असते. माणूस पूर्णतः चांगला नसेल, परंतु त्यात चांगुलपणाही आहे आणि त्याच्या घटकांना मुक्त वाव मिळाला तर मनुष्य मोठ्या प्रमाणात परिस्थिती बदलवू शकतो, आणि अगदी आदर्श समाज जरी नाही तरी अधिक सुंदर समाज बनवू शकतो, यावर परिवर्तनवाद्यांची श्रद्धा असते.

इतिहासात वेगवेगळ्या प्रकारच्या राज्यसत्ता दिसतात. पूर्वी ग्रीसमध्ये नगरराज्ये होती. भारतात गणराज्ये होती. टोळी समाजात त्यांच्या विशिष्ट व्यवस्था होत्या. भारतीय राज्यव्यवस्थेत राजा राज्ययंत्राचे केवळ एक अंग मानला गेला होता; तो सर्वसत्ताधारी नव्हता. टोळी समाजात ‘प्रमुख’ मानले गेलेले लोक सत्ताधारी नव्हते; त्यांच्यापाशी दंडशक्ती नव्हती, ते प्राधान्याने शिक्षक-मार्गदर्शक होते. हे टोळी-समाज उद्ध्वस्त केले गेले, गणराज्ये नष्ट केली गेली, आणि त्यातून एकाधिकारवादी राज्ये-साम्राज्ये बाहुबलाच्या जोरावर उभी राहिली, हा इतिहास आहे.

पाचशे वर्षांपूर्वी युरोपात जे तीव्र मंथन झाले त्यातून प्रबोधनाची विचारसरणी प्रभावी झाली. वसाहतवाद, उद्योगवाद, भांडवलशाही ही सगळी त्या मंथनातून निघालेली ‘रत्ने’ आहेत. या मंथनामुळे जगाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षा अमर्याद झाली. त्यासाठी निसर्गाचे आणि माणसांचे शोषण वैध ठरले. सुखाची, आणि म्हणून सत्तेची, साधना हे जीवनाचे लक्ष्य बनले. या सगळ्या प्रक्रियेची विस्ताराने चर्चा येथे करता येणार नाही. परंतु तिचे अनेक अभ्यास जिज्ञासूसाठी उपलब्ध आहेत. या प्रक्रियेतून आधुनिक सभ्यतेचा आणि तिचे अंग म्हणून आधुनिक राज्याचा उदय झाला. आधुनिक राज्य ही केवळ पाचशे वर्षांचा इतिहास असलेली व्यवस्था आहे. मानवाच्या इतिहासात हा काळ फार मोठा नाही. याहून वेगळ्या राज्यव्यवस्था मानवाने बनवल्या आहेत, आणि तो बनवू शकतो. राज्यव्यवस्थेपासून मुक्त होणे आदर्शवत् आणि असंभव असेल, परंतु आधुनिक राज्याहून वेगळी राज्यव्यवस्था निर्माण करता येऊ शकते. यात काहीही असंभव नाही.

किंबहुना, असेही म्हणता येईल की आधुनिक राज्याचा पायाच ठिसूळ आहे. ज्या मूल्यव्यूहावर त्याचा आधार आहे, तो मानवी स्वभावाशी विसंगत आहे; तो मानवी प्रगतीला मारक ठरला आहे. त्याने मानवाला युद्धे, दुःखे आणि विनाशच दिला आहे. त्याचा सांगाडा भय आणि दबदबा निर्माण करणारा असला तरी तो पोकळ आहे. म्हणूनच आजच्या समस्यांना तोंड देण्यास आधुनिक राष्ट्र-राज्य अपुरे पडत आहे. फ्रिजॉफ काप्राने म्हटल्याप्रमाणे, राष्ट्र-राज्य शासनाचे प्रभावी युनिट म्हणून निरुपयोगी ठरू लागले आहे. मोठ्या समस्या सोडवण्यासाठी ते छोटे ठरत आहे, आणि छोटी समस्या सोडवण्यासाठी मोठे ठरत आहे (द टर्निंग पॉइंट, पृ. ४४२). एकीकडे लोकांची स्वातंत्र्य आणि अस्मितेसाठी धडपड आणि दुसरीकडे वैश्विक वित्त व व्यापाराच्या शक्तींचा दबाव, अशा कात्रीत ते सापडले आहे. ते आहे तसे फार काळ टिकेल असे दिसत नाही.

आधुनिक राज्य आणि त्याचा मूलाधार असलेली आधुनिक सभ्यता यांवर गांधींनी कठोर टीका केली व त्यांना संपूर्ण नकार दिला. त्यांनी म्हटले - “राज्य हे हिंसेचे सघन आणि संघटित रूप आहे. व्यक्तीला आत्मा असतो, परंतु राज्य हे एक आत्माहीन यंत्र असल्यामुळे, ज्या हिंसेवरच त्याचे अस्तित्व अवलंबून असते त्या हिंसेपासून ते दूर केल्या जाऊ शकत नाही.” (कलेक्टेट वक्सर्स, खंड ५९, पृ. ३१८)

हिंसेचे सघन आणि संघटित रूप ! आधुनिक राज्यसत्तेचे हेच खरे स्वरूप आहे - मग तिचा आकार-प्रकार कसाही असो - असा गांधींचा अभिप्राय आहे. आणि ‘लोकशाही’ म्हणून जिला ओळखले जाते ती व्यवस्थाही आधुनिक राज्यसत्तेचाच एक प्रकार आहे हे समजून घेण्याची गरज आहे. ‘लोकशाही’तील ‘लोक’ शब्द फसवा आहे. लोकांची संमती प्राप्त असल्याचा दावा करणारी, परंतु सत्ता जिच्यात मूठभरांच्या हातीच केंद्रित आहे अशी ती पद्धती आहे. हिंसेवरच तिचा शेवटचा आधार आहे. लोकशाहीच्या व्यवहाराचे दाहक अनुभव येतात तेव्हा ‘खऱ्या’, ‘अस्सल’ लोकशाहीची गोष्ट केली जाते. ‘खरी लोकशाही’ म्हणजे काय ? - जिच्यात सत्ता खऱ्या अर्थाने लोकांच्या हातात असेल अशी व्यवस्था. ती एक वेगळीच व्यवस्था असेल. विनोबांनी तिला ‘सर्वायतन’ म्हटले. ‘स्वराज्यशास्त्र’ (१९४०) मध्ये त्यांनी लिहिले - “‘लोकशाही’ नाव धारण करणारी आणि ‘मी सर्वायतन आहे’ असे भासविणारी एक राज्यपद्धती आहे, जिचे युरोप व अमेरिका ह्या दोन खंडांत नाटक चालू आहे. पण हिंसेवर उभारलेली कोणतीही पद्धती, जरी ती डोक्यागणिक मत मोजण्याचे सोंग करित असली तरी, सर्वायतन नव्हे.”

सारांश, पर्यायी विकासासाठी पर्यायी आर्थिक-राजकीय रचना हवी. लोकशाही ही देखील एक प्रस्थापित रचना आहे. पर्यायी विकासासाठी तिच्या पलीकडे जावे लागेल. लोकशाही ही राजसत्ता किंवा हुकूमशाहीच्या पुढचे पाऊल आहे यात शंका नाही. परंतु म्हणून 'लोकशाही म्हणजे खरी हुकूमशाही' असे म्हणणे हास्यास्पद ठरेल. सर्वायतनाला देखील 'खरी लोकशाही' म्हणणे वैचारिक गोंधळ वाढवेल. 'लोकशाही' शब्दावरच्या प्रेमाच्या जाळ्यात अडकलेल्यांना फार पुढे जाता येणार नाही. पर्यायी विकासासाठी सर्वायतन हीच अनुरूप रचना आहे. आणि ग्रामस्वराज्य हा सर्वायतनाला आजच्या परिस्थितीत व्यवहार्य असे हाडामांसाचे रूप देण्याचा प्रयोग आहे.

*

दरबारी कारस्थाने, कट-काटशहांमधून राजसत्ता निर्माण होते. पक्षीय, निवडणुकीच्या राजकारणातून लोकशाही व्यवस्था आकाराला येते. सर्वायतन व्यवस्था अशा प्रकारच्या राजकारणातून कशी निर्माण होईल ? 'साधनशुद्धी' शब्द आवडला नाही, तरी साधनांची साध्याच्या दृष्टीने समुचितता, अनुरूपता असावी हे तर नाकबूल करता येणार नाही ना ? साध्याला अनुरूप साधनच साध्याला आकार देईल. सर्वायतनासाठी, ग्रामस्वराज्यासाठी वेगळ्या प्रकारचे साधन लागेल; वेगळी रणनीती लागेल.

राज्य सत्तेभोवती निर्माण झाले आहे. सत्तेचे एक गतितत्त्व असते, तिचा एक स्वभाव असतो. केंद्रीकरण ही तिची सहजप्रवृत्ती असते.

दुसरी गोष्ट म्हणजे सत्ता अटळपणे भ्रष्ट करते. ती गाजवणाऱ्याला आणि ज्याच्यावर ती गाजवली जाते त्यालाही. सत्ता गाजवणाऱ्याला ती संवेदनहीन, कठोर, मग्नू करते आणि ज्याच्यावर ती गाजवली जाते त्याला दुर्बल, अगतिक करते. गाजवणाऱ्याचा अहंकार ती पुष्ट करते, आणि ज्याच्यावर ती गाजवली जाते त्याचा आत्मविश्वास नष्ट करते. 'सत्ता भ्रष्ट करते आणि अनिर्बंध सत्ता पूर्णपणे भ्रष्ट करते' हे लॉर्ड अॅक्टनचे वचन प्रसिद्ध आहे. परंतु ते सत्याचे पूर्ण दिग्दर्शन करीत नाही. टॉलस्टॉयने म्हटले होते की सत्तेचे गतितत्त्वच असे असते की नैतिक दृष्ट्या जास्तीत जास्त निकृष्ट असणाऱ्यांचा राज्ययंत्रावर कब्जा होण्याची सर्वाधिक शक्यता असते (*द किंगडम ऑफ गॉड अँड पीस एसेज्, पृ. ५६२*). नैतिक दृष्ट्या ज्यांच्यात न्यून असते त्यांना सत्तेचे जास्त आकर्षण वाटते. ज्यांच्या व्यक्तिवात सुसंवाद नसतो, त्यांना सत्तेची लालसा असते. ज्यांच्यात न्यूनगंड असतो ते सत्तेद्वारा पूर्ण होण्याची धडपड करतात. हुकूमशाहांच्या मनोरचनांचे जे अभ्यास झाले आहेत, त्यांचा दाखला हाच आहे.

मनुष्यात सत्ता-वासना असते हे खरे आहे. तिला निर्मूल करणे असंभव असेल, परंतु नियंत्रित केले जाणे शक्य आहे. आणि तिच्या निरामय प्रकटीकरणाला, उचित मर्यादांच्या चौकटीत, वाव मिळणे देखील आवश्यक आहे. म्हणून एका बाजूने सत्ता-वासनेवर आघात करणे, ती निर्मूल करण्याचा आदर्श समोर ठेवणे, आणि दुसरीकडे अशा रचनांची निर्मिती करणे, ज्यायोगे सत्ता-वासना नियंत्रित राहिल, आणि त्याचबरोबर तिच्या निरामय प्रकटीकरणाला वाव देणे - हीच योग्य व व्यवहार्य रणनीती असू शकते. कामवासनेच्या बाबतीत समाजाने हेच केले आहे. एका बाजूला ब्रह्मचर्याचा पुरस्कार केला, त्याचा महिमा गाइला; त्याचबरोबर कुटुंबसंस्थेची निर्मिती केली. ब्रह्मचर्याचा आदर्श ठेवल्याने फार लोक ब्रह्मचारी झाले असे घडले नाही, परंतु ब्रह्मचर्याचे मूल्य समाजमान्य झाल्याने कामवासना नियंत्रित झाली. कुटुंबव्यवस्थेमुळे कामवासनेला उचित वाव मिळाला, परंतु तिच्यावर नियंत्रणही राहिले आणि ती समाजद्रोही ठरण्याऐवजी समाज-निर्मितीला साधक ठरली. आज ब्रह्मचर्याचे मूल्य, संयमाचा महिमा, कुटुंबसंस्था निर्बल होत आहेत आणि कामवासना समाजद्रोही परिमाण घेत आहे हे चित्र आपण पाहत आहोत. सत्ता-वासनेला नियंत्रित आणि मनुष्य-विकासाला बाधकऐवजी साधक बनवायचे असेल तर 'सत्तेबद्दल ब्रह्मचर्य' हे मूल्य समाजात प्रतिष्ठित झाले पाहिजे. म्हणजे, सत्तेला नकार देण्यातच श्रेय आहे अशी समाजाची धारणा झाली पाहिजे. असे करू शकणाऱ्या व्यक्ती अर्थातच थोड्या निघतील. पण त्यांचा आदर्श व त्यांचे नैतिक मार्गदर्शन सत्ता-वासनेवर अंकुश ठेवील. दुसरीकडे, अशा रचना निर्माण करण्याची गरज आहे ज्यायोगे सत्ता-वासनेवर नियंत्रण राहिल आणि प्रत्येकाची सत्ता-वासना तृप्तही होईल.

ग्रामस्वराज्य ही अशी रचना आहे. त्यात सत्तेचे विकेंद्रीकरण आहे. सत्ता त्यात वाटली जाते. सर्व निर्णय सर्वसहमतीने करणे ही आवश्यक अट असते. सत्ताकेंद्रे निर्माण होत नाहीत, मात्र प्रत्येकाला विशिष्ट मर्यादित सत्ता गाजवण्याचा अवसर

मिळतो. आज बहुसंख्यांची सत्ता-वासना दाबून टाकली जाते आणि मूठभरांच्या सत्ता-वासनेला मुक्त वाव मिळतो. यातून समाज-जीवनात विकृती निर्माण होतात.

निर्णय-प्रक्रियेत सर्वांचा सहभाग आणि सर्वानुमतीचा आग्रह, यातच लोकांच्या स्वातंत्र्याची, प्रतिष्ठेची आणि विकासाची हमी आहे. असे असते तेव्हाच निर्णय कोणावर लादले जाण्याचा प्रश्न नसतो. प्रतिनिधित्वाची कल्पना ही खरे तर एक विचित्र कल्पना आहे. वेगवेगळ्या वयांच्या, जाति-धर्मांच्या, शैक्षणिक व आर्थिक स्तरांच्या, विभिन्न स्वभावांच्या आणि विचारांच्या दहा लाख व्यक्तींचे प्रतिनिधित्व एक व्यक्ती करू शकते असे मानणे निरर्थक आहे. रॉबर्ट डहालच्या मते, ती लोकशाहीवाद्यांची कल्पना नाहीच. ती राजेशाहीच्या काळची कल्पना आहे. लोकशाहीवाद्यांनी ती स्वीकारली आणि त्यामुळे ती मोठ्या राज्यांतही लागू करता येईल असा विचार केला. परंतु असे करताना लोकशाहीचे रूपच पालटून गेले (*डेमॉक्रेसी अँड इट्स क्रिटिक्स*, पृ. २९-३०).

सर्वायतन साकार करण्यासाठी, सत्तेला वेसण घालण्यासाठी सर्वकष रणनीती गांधी-विनोबांनी दिली, यातच त्यांची विशेषता आहे. खऱ्या अर्थाने क्रांतिकारिता आहे. गांधी-विनोबांची नावे ज्यांना खटकत असतील, त्यांनी ती बाजूला ठेवावी, परंतु विचाराची ही साखळी अवश्य समजून घेतली पाहिजे.

*

सर्वायतन-निर्मितीच्या साधनमार्गाला, रणनीतीला काय म्हणायचे ? हे राजकारण नाही. मरे बुकचिनने पॉलिटिक्स आणि स्टेटक्रॅफ्ट यात फरक केला आहे. स्टेटक्रॅफ्टमध्ये निष्क्रिय जनतेचे बेदरकार शोषण असते, त्यांना वापरून घेणे असते. पॉलिटिक्स 'पोलिस'(श्रिली)शी संबंधित असते. त्यात लोकांची समूह-जीवनात आणि निर्णय-प्रक्रियांत प्रत्यक्ष भागीदारी असते. आजचे लोकशाही राजकारण या अर्थाने पॉलिटिक्स नसून स्टेटक्रॅफ्टमध्ये मोडणारे आहे.

मग 'पॉलिटिक्स'ला काय म्हणायचे ? त्याला 'लोककारण' म्हणता येईल. विनोबांनी त्याला 'लोकनीती' म्हटले.

लोकनीतीत राजकारण बसत नाही. अगदी तथाकथित 'लोक-उमेदवार'ही बसत नाहीत. गावे समर्थ होऊन आपले उमेदवार उभे करतील, ते लोकनीतीत बसेल. आजच्या राजकीय प्रक्रियेला छेद देणे लोकनीतीत बसते. परंतु सत्तेचे राजकारण बसत नाही. लोकनीती निरपेक्ष सेवेद्वारा लोकांना संघटित करू पाहते. किंवा तिच्यात सेवेद्वारा लोक-संघटन होते, असे म्हणता येईल. 'संघटन' शब्द सुद्धा तितकासा चांगला नाही. 'लोकसंग्रह' शब्द जास्त उचित आहे. लोकनीती लोकसंग्रहाद्वारे लोकशक्तीचे संवर्धन करू इच्छिते. गांधींचे रचनात्मक कार्यक्रम या अर्थाने लोकनीतीचे कार्यक्रमच होते. मनातील सत्ता-वासना दुर्बल करण्यासाठी गांधींनी व्रत-साधना आणि प्रार्थनेवर जोर दिला. यात पारंपरिक धर्म नसून तो लोकनीतीचा भाग आहे, हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.

लोकशक्ती जसजशी विकसित होईल, तसतशी ती आपल्या जीवनाची जबाबदारी अधिकाधिक प्रमाणात स्वीकारत जाईल. राज्यसत्तेचे एक-एक कार्य, एक-एक जबाबदारी ती हाती घेत जाईल व त्या प्रमाणात राज्यसत्तेला निरुपयोगी करित जाईल. राज्यसत्तेशी प्रत्यक्ष टक्कर टाळून हे काम करण्यात अहिंसेची कुशलता आहे. प्रत्यक्ष टक्कर घेणे रोमँटिक वाटले तरी पुरेशा शक्तिसंचयाअभावी त्याचे घातक परिणाम होण्याची शक्यता असते. प्रत्यक्ष संघर्ष नेहमी टाळता येईल असे अर्थातच नाही. तो अनिवार्य होईल तेव्हा सत्याग्रहाचे स्थान राहिल. सत्याग्रहामुळे प्रतिपक्ष पराभूत होणार नाही, - कारण सत्याग्रहात कोणाचाच पराभव होत नसतो - तर त्याचे परिवर्तन होईल.

विनोबांनी 'पॉवर पॉलिटिक्स' आणि 'स्ट्रेंगथ पॉलिटिक्स' यातील फरक स्पष्ट केला. पॉवरने स्ट्रेंगथचा क्षय होतो. सत्तेची अप्सरा अनिवार्यपणे भ्रष्ट करते. लोकशक्तीने सत्तेच्या मृगजळाचे आकर्षण टाळलेच पाहिजे. पूर्वी कोणी ऋषी तपस्या करू लागला की इंद्राचे आसन डोलत असे, आणि तो मग एखाद्या अप्सरेला पाठवून देई. जन-आंदोलनांमुळे जनशक्ती जेव्हा प्रभावी होते, तेव्हा सत्ताधाऱ्यांच्या इंद्रासनाला हादरे बसतात आणि ते सत्ताकांक्षेची अप्सरा पाठवून आंदोलनांना तपोभ्रष्ट करतात. जन-आंदोलनांनी निवडणुकीच्या रिंगणात उतरणे सत्ताधाऱ्यांच्या पथ्यावर पडणारेच असते. त्यामुळे आंदोलनाला पराभूत आणि अवैध करता येते, आंदोलनांचा शक्तिक्षय करता येतो. कार्यकर्त्यांना को-ऑप्ट करण्याची संधी मिळते. लोकशक्ती-जागरणाच्या

कितीतरी प्रयासांची अशी वाताहत झाली आहे. इतिहासाची पुनरावृत्ती किती काळ होत राहणार आहे ? किती काळ आपण त्या पुनरावृत्तीला योगदान करीत राहणार आहोत ?

‘राजकारण हे वास्तव आहे, त्याची उपेक्षा करता येणार नाही’ असे म्हणतात. परंतु, राजकारणाकडे पाठ फिरवणे म्हणजे राजकारणाची उपेक्षा करणे नव्हे. राजनीतीला समाप्त करण्याचा तो भाग आहे. तो रणनीतीचा भाग आहे. राजनीतिक वास्तव डोळे उघडे ठेवून पाहिलेच पाहिजे, समजून घेतले पाहिजे. त्यात बदल व्हावा म्हणून विचार केला पाहिजे, सूचना केल्या पाहिजेत, कृतीही केली पाहिजे. पण ती डोळस असावी. दूरगामी रणनीतीकडे किंवा सैद्धांतिक आधाराकडे दुर्लक्ष होऊ नये, त्यांचे भान सुटू नये. तात्पुरत्या मलमपट्ट्या कराव्या लागतात. परंतु शेवटी रोग दूर करणे हे साध्य आहे हे विसरून चालणार नाही.

झाड तोडायचे असेल तर झाडाच्या बाहेर उभे रहावे लागते. राजकारणाच्या खांद्यावर बसून राजकारण तोडता येणार नाही. ‘राजकारणाचे शुद्धीकरण’ करू पाहणे हा भ्रम आहे. आपल्या पूर्वजांनी धर्मयुद्धाचा - युद्धातही काही नीति-नियम पाळले जावे याचा - प्रयोग केला, परंतु तो फारसा सफल झाला नाही. ‘युद्धात सगळेच क्षम्य’ असल्याची समजूतच प्रभावी राहिली. राजकारणाबाबतही हीच समजूत आहे. हेच अपरिहार्य आहे. विनोबा नद्यांचे उदाहरण देत. असंख्य नद्या हजारो वर्षांपासून समुद्रात गोडे पाणी आणून टाकीत आहेत, परंतु समुद्र खारटच राहिला आहे. राजकारणात शिरून त्याचे शुद्धीकरण करू पाहणाऱ्यांची त्या नद्यांसारखी गत झाली. यापासून आपण केव्हा शिकणार ?

*

जन-आंदोलनांच्या रेट्याने सरकारी धोरणांना प्रभावित करता येते. सरकारी धोरणांवर प्रभाव पडला की त्या प्रमाणात लोकांचा आत्मविश्वास वाढतो. यासाठी निवडणुकीचे राजकारण करण्याची गरज नाही. गडचिरोलीतील दारूमुक्ती आंदोलनाचे उदाहरण देता येईल. जिल्ह्यात त्यावेळी तीन आमदार होते - एक काँग्रेसचे, एक जनता दलाचे, तर तिसरे अपक्ष. आंदोलनाचे या तिघांचाही - वरकरणी का होईना - पाठिंबा मिळवला. भाजपा पासून शेतकरी संघटनेपर्यंत सर्वांना त्याने एका मंचावर आणले. दारूमुक्तीच्या पाठीशी व्यापक समर्थन उभे केले आणि ती पदरात पाडून घेतली. निवडणुकीचे राजकारण करण्याची त्याला गरज वाटली नाही.

लोकशक्ती वाढवण्यासाठी केवळ काही प्रश्नांभोवती गुंफलेली आंदोलने उभे करणे पुरेसे नाही. लोकांचा स्वार्थ जेव्हा असतो, तेव्हा अशा आंदोलनांना प्रचंड यश मिळताना दिसते. परंतु ते टिकाऊ ठरत नाही. परिवर्तनाचे पाऊल त्यातून पुढे पडत नाही. लोक जेथे आहेत तेथे - गावागावात - प्रसिद्धीपासून दूर, सावकाश, पण सधन काम करण्याची गरज आहे. गाव-समुदाय एकरस आणि समर्थ होणे अभीष्ट आहे. मग लोक आपले प्रश्न सोडवतील. प्रश्न सुटणे महत्त्वाचे नाही, प्रश्न सोडवण्याची लोकांची शक्ती वाढणे महत्त्वाचे आहे.

परिवर्तनवादी, आंदोलनांचे कार्यकर्ते पुष्कळदा एक गैरसमजूत करून घेतात. लोकांना आपले विचार मान्यच आहेत, असे त्यांना वाटते. ‘लोक-उमेदवारा’चा पुरस्कार करणाऱ्या सर्वोदयातील मंडळींना वाटते की हे लोक-उमेदवार निवडून आल्यावर सर्वोदयाची विषय-पत्रिका अंमलात आणतील. हा भ्रम आहे. पर्यायाचा विचार अजून मूठभर लोकांपर्यंत सीमित आहे. तो अजून व्यापक स्तरावर लोकमान्य झालेला नाही. हे वास्तव ओळखले पाहिजे. म्हणूनच प्रबोधनाचे, विचार-प्रसाराचे (प्रचाराचे - ‘प्रोपोगंडा’ या अर्थाने - नव्हे) फार मोठे काम उपस्थित आहे. लोकांना विचार पटला की मग कृतीची सुरुवात होऊ शकेल. लोकांची प्रतिभा, सर्जनशीलता कृतीचे नवनवे मार्ग शोधेल. म्हणून विचार-प्रसार हे लोकनीतीच्या रणनीतीतील महत्त्वाचे साधन ठरते.

*

‘पर्यायी राजकारण’ हा भ्रम आहे. तो सापळा आहे. त्यापासून निग्रहाने दूर राहण्याची गरज आहे. आसामच्या शंकरदेवांनी राजनीतीला ‘राक्षसांचे शास्त्र’ म्हटले होते. लोकनीती हे माणसांचे शास्त्र आहे.

सैद्धांतिक दृष्ट्या हाच निष्कर्ष निघतो. तर्क याच विचाराकडे घेऊन येतो. अनुभवही हेच सांगतो. तत्त्व आणि व्यवहार - दोन्ही आधारांवर दुसरे काही निष्पन्न होत नाही. पर्यायी राजकारण नव्हे, राजकारणाला पर्याय देण्याची गरज आहे. त्यातूनच

पर्यायी विकासाचा मार्ग प्रशस्त होणार आहे. राजकारणाच्या पर्यायाच्या रूपात लोकनीतीची संकल्पना आपल्याजवळ आहे. स्थूल आराखडा आहे; तपशील प्रयोग आणि अनुभवावरून ठरेल. परंतु मार्ग हाच आहे. यातच श्रेय आहे. 'पर्यायी राजकारण' नव्हे, 'राजकारणाला पर्याय' ! 'पर्यायी राजनीती' नव्हे, 'लोकनीती' !

(१९९९ मध्ये लिहिलेला लेख)